

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түрікстан, Қазақстан
*e-mail: nagima.koshanova@auy.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қай тілдің болмасын тұрақты тіркестерінің мағынасы көбінесе сол тілде сөйлейтін қауымға түсінікті. Алайда даяр қалпында тұлға, мазмұн ерекшеліктерімен тіпті ана тілін білетіндер үшін түсінікті бола бермейді. Өйткені тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер – ұзақ дәуірдің жемісі. Тілдің тұрақты тіркестері мен мақал-мәтелдері құрамындағы сан есімдердің мағыналық, символдық сипаты, сол тұрақты тіркестер құрамында қолданылу себебінің де халық үшін түсініксіз жайттары көп. Тіл тағдыры – ұлт тарихымен сабақтас. Халықтың салты, дәстүрі, әлеуметтік жағдайы, мәдени деңгейі сол халықтың тілінен көрініс табады. Тіліміздегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдердің қалыптасуы тарихи категория болғандықтан, өткен дәуірдің өмір шындығын, әдет-ғұрпын, шаруашылық, тұрмыс-жағдайын көрсететін тілдік деректер деуге болады. Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестердің алатын орны ерекше. Фразеологизмдер өз табиғатына сай лексикалық, этимологиялық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық, когнитивтік тұрғыдан зерттелініп келеді. Әйтсе де әлі зерттеліну керек тұстары көп. Солардың бірі – тіліміздегі тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдер, олардың мағыналық, этимологиялық, стилистикалық, грамматикалық қыр-сырын анықтау. Зерттеу жұмысына нысан етіп алып отырған тақырыбымыздың ерекшелігінің өзі тұрақты тіркестердің жасалу тарихымен байланыстылығында. Сан есімді тұрақты тіркестердің құрылымдық, мағыналық, грамматикалық ерекшеліктерін айқындау, сан есімдерді ғылыми тұрғыдан этимологиялық талдау жасаудың маңызы тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Тірек сөздер: түркология, тұрақты тіркестер, сан есімдер, сан есімдердің этимологиясы, тұрақты тіркестер этимологиясы.

Н.Д. Қошанова^{1*}, Ж.С. Ергубекова¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмета Ясауи,
Туркестан, Казахстан
*e-mail: nagima.koshanova@auy.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЙ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Значение устойчивых выражений какого-либо языка часто понятно человеку, говорящему на этом языке. Однако форма, содержание не всегда понятны даже тем, кто знает родной язык. Ведь постоянные фразы, пословицы-поговорки - плоды долгой эпохи. Смысловая, символическая природа числительных в составе устой-

чивых словосочетаний и пословиц языка, а также причина их употребления в составе устойчивых словосочетаний имеют много общего с непонятными для народа. Судьба языка связана с историей нации. Обычаи, традиции, социальное положение, культурный уровень народа отражаются в языке этого народа. В связи с тем, что образование числительных в составе устойчивых выражений в нашем языке является исторической категорией, можно сказать языковыми данными, отражающими реалии жизни, обычаи, хозяйственные, бытовые условия прошлых эпох. В казахском языкознании особое место занимают устойчивые выражения. По своей природе фразеологизмы изучаются лексически, этимологически, морфологически, синтаксически, стилистически, когнитивно. Тем не менее, есть много моментов, которые еще предстоит изучить. Один из них - числительные в составе устойчивых словосочетаний в нашем языке, определение их смысловых, этимологических, стилистических, грамматических аспектов. Специфика темы, которая становится объектом исследовательской работы, заключается в том, что она связана с историей создания устойчивых выражений.

Ключевые слова: тюркология, устойчивые словосочетания, числительные, этимология числительных, этимология устойчивых словосочетаний.

N.D. Koshanova^{1*}, Zh.S. Ergubekova¹

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan,
*e-mail: nagima.koshanova@auy.edu.kz

FEATURES OF STABLE COMBINATIONS WITH NUMERALS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The meaning of stable expressions of a language is often understandable to a person who speaks that language. However, the form and content are not always clear even to those who know their native language. After all, constant phrases, proverbs-sayings are the fruits of a long era. The semantic, symbolic nature of numerals as part of stable phrases and proverbs of the language, as well as the reason for their use as part of stable phrases have much in common with incomprehensible to the people. The fate of the language is connected with the history of the nation. Customs, traditions, social status, cultural level of the people are reflected in the language of this people. Due to the fact that the formation of numerals as part of stable expressions in our language is a historical category, we can say linguistic data reflecting the realities of life, customs, economic, living conditions of past eras. Stable expressions occupy a special place in Kazakh linguistics. By their nature, phraseological units are studied lexically, etymologically, morphologically, syntactically, stylistically, cognitively. However, there are many points that have yet to be explored. One of them is numerals as part of stable phrases in our language, the definition of their semantic, etymological, stylistic, grammatical aspects. The specificity of the topic that becomes the object of research work is that it is connected with the history of the creation of stable expressions.

Keywords: Turkology, stable phrases, numerals, etymology of numerals, etymology of stable phrases.

Кіріспе

Тұрақты тіркестердің біршама бөлігі, мақал-мәтелдер сан есімдермен келетіні белгілі. Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерге тірек сөз болу себебі халықтың ежелгі дәуір-

дегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатады. Тұрақты тіркестер ішінде кей сан есімдер тұрақты тіркестер құрамында нақты сан мағынасында қолданылғанымен, кей тұрақты тіркестер құрамында сан мағынасында қолдануы шарт емес. Мысалы, жеті ғылым тілін біледі, қырық ру дегендерде нақты саннан гөрі «көп» деген ұғымды білдірсе, жеті қазына, қырықтан шығару деген тұрақты тіркестерде сандар өз мағынасында.

Халқымыздың есте жоқ ескі заманнан бастап, күні бүгінге дейінгі өмір жолында белгілі бір жүйеге түскен көптеген қымбат қазыналары бар. Өзін қоршаған ортамен қатынас жасаудың негізінде туған қымбат қазыналар елмен қатар жасасып, халықтың өзіндік наным-сенімі мен таным-түсініктерін тудырған. Сан ғасырлық уақытқа созылған сол таным-түсініктер бірте-бірте дами келіп, ұзақ практикалық нәтижелі ізденістердің негізінде халықтың салт-санасын, сол арқылы халықтық педагогиканы қалыптастырған. Ата-бабаларымыз халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, дүние тану сырларын ұрпақтан-ұрпаққа жемісін үзбей жеткізіп отыруына бірден-бір себепкер – сандар, сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер. Мәселен, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды; маңдайының соры бес елі; он ойланды, тоғыз толғанды; жеті жұртқа әйгілі; отқа келген әйелдің отыз ауыз сөзі бар; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні; екі елі ауызға бір елі қақпақ; мың құбылды*, т.б. Математикалық ұғымды білдіретін сандар сөйлем ішінде не сөйлеу барысында сандық ұғымнан гөрі көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады.

Сан жөніндегі ұғым – адамзат мәдениетінің тууымен және оның дамуымен тығыз байланысты. Егер осы ұғым болмаса, біздің рухани өміріміз бен практикалық қызметімізді өз дәрежесінде көрсете алмас едік. Санның тегі зат екендігін орта ғасырдың ойшыл философы, математигі, астрономы Әбунасыр әл-Фараби дұрыс көрсете білді: «Сан, – дейді әл-Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты әйгілі еңбегінде, – бірліктерден құралған жиын болып табылады, ол субстанцияның алуан түрлі жолмен әр түрлі бөліктерге бөлінуінен шығады деп білемін. Субстанция өзінің жаратылысына тән қасиеттер бойынша шексіздікке шейін бөліне береді, сондықтан сандар да шексіз болады. Сан жөніндегі ғылым – субстанцияның бір бөлігін екінші бір бөлігіне көбейту туралы, бірін екіншісіне бөлу туралы, біріне бірін қосу, бірінен бірін алу, түбірі бар бөліктерінің түбірін табу, олардың пропорцияларын табу т.с.с. туралы ғылым. Бұдан санның дүниеге қалай келгендігі, қайдан шығып, неліктен көбейіп кеткендігі, мүмкіндіктен шындыққа, жоқтан барға көшіп, болмысқа айналудың себебі айқын көрініп тұр. Бұл ғылымды грек даналары арифметика деп атайды» (Ысқақов, 1966: 112).

Алғашқы адамдардың санау қабілетінің қаншалықты болғандығы туралы нақты деректер жоқ, өйткені жазу-сызу санаудан көп кейін шыққандығы мәлім. Сондықтан біздер оны білу үшін жанама төмендегіше мәліметтерге сүйенеміз:

1. Мәдени дамудан артта қалған халықтар туралы этнологиялық, этнографияның көрсеткіші. Жер шарының кей жерінде – Африкада, Орталық Америка, Австралияда, сондай-ақ кей аралдарды дамудың өте төмен сатысын кешіріп жатқан тайпалар сақталғандығы мәлім. Олар бізге дейінгі бес немесе он мың жылдар бұрынғы адамдар секілді. Осындай тайпалардың тілін, өнерін зерттеу көне дәуірдегі өзімізге нақты емес мәселелердің ашылуына көмегін тигізеді.

2. Бізге дейінгі жазба ескерткіштер, сондай-ақ алғашқы адамдар паналаған үңгірлерден табылған археологияның мәліметтері.

3. Санаудың алғашқы үлгілері халық ауыз әдебиетінде, атап айтқанда, ертегі, мақал-мәтелдерде сақталуы мүмкін.

4. Жас балалардың сөйлеу мен санауды алғаш үйрене бастаған кезін зерттеген педа-

гогика-психологиялық мәліметтер. Кез келген жас сәби адамзат дамуын қайталайды. Әрине, «қайталаудың» мерзімі өте қысқа, дегенмен, адамның санауды алғаш қалай меңгергені туралы түсінуге көмектеседі.

Жас бала санауды жаңа үйрене бастағанда, сандарды саналушы заттарға ажыратпайды, оларды бір-бірімен біріктіріп қарайды, мәселен, бес саусақ, бес асық, бес қарындаш, т.б. Міне, осы сияқты «алғашқы» адамдар да саналушы объектілермен біріктіріп қарады (Жәутіков, 1956а: 9).

Жас баладан ойыншықтарының санын сұрай қалсақ, санын айтпай, ойыншықтарын түр-түсі арқылы түгелдеп шығады. Қай халықтың баласы болмасын санауды саусақтары арқылы үйренеді. Кіші санды табиғи рет бойынша, үлкен саннан бұрын үйренеді.

Сан және мөлшер категориясы барлық тілдерде грамматикалық және лексикалық жолдармен беріледі. Лексикалық берілу барлық тілдерде сандардың сөзі арқылы көрінеді. Сан ұғымдары және негізгі қасиеттері сыртқы әлемнің (дүниенің) реалды заттарының қасиеттері мен сол қасиеттерінің суретін береді.

Грек математикасының іргесін қалаушылардың бірі – Пифагор: «Сан – дүниенің заңы және оның байланысы барлығын анықтайтын және танып білетін құрал: заттар дегеніміз сандарға еліктеу, заттардың түпкі мәнісі және олардың жаратылысы сан, әртүрлілікті бірлікке келтіруші және гармонияны туғызушы – сан» (Жәутіков, 1975б: 5) – деп, заттық ұғымның негізі – сан деп түсіндіреді. Сан ұғымы мейлінше баяу дамыды, таза сан болып қалыптасуға дейін белгілі бір кезендерді өткерген. Алғашқы кезеңі – сандық, мөлшер категориясының тікелей сезімдік қабылдау арқылы көрінуі. Алғашқы қоғам адамы сыртқы ортаны танып- білу барысында топтан элементтерді тез айыра білді. Осы көзқарас этнограф Л. Леви-Брюль пікірімен дамытылды. «Уже у некоторых животных в отношении очень простых случаев отличие на способность подобного рода... Если мы вспомним, что, по словам большинства наблюдателей, память первобытных людей «феноменальна» (выражение Спенсера и Гиллена), «граничит с чудом» (Шарльвуа), то тем больше оснований думать, что они легко могут обходиться без имен числительных. Благодаря привычке каждая совокупность предметов, которая их интересует, сохраняется в их памяти с той же точностью, которая позволяет им безошибочно распознавать след того или иного лица. Стоит появиться в данной совокупности какому-нибудь недочету, как он тотчас будет ими обнаружен. В этом столь верно сохраненном в памяти представлении число предметов или существ еще не дифференцировано: ... Ничто не позволит выразить его отдельно. Тем не менее, качественно воспринимается или, если угодно, ощущается. Когда они собираются на охоту, они, сидя уже в седле, осматриваются вокруг, и если не хватает хотя бы одной из многочисленных собак, которых они содержат, то они принимают звать ее...» (Л.Леви-Брюль, 1930: 121). Л.Леви-Брюль көрсетілген еңбегінде алғашқы ойлау таза мағынада сандарды бермей, заттардың жинақ-саны (совокупности-числа) ретінде, зат немесе құбылыстың жиынтығы ретінде ұғынылғанын айтады. Дегенмен, сол жиыннан (жалпыдан) жекені айыру қабілеттері сезіну арқылы жүзеге асады; осы көзқарас математиктер арасынан да қолдау тапты. И.Г.Башмакова мен А.П.Юшкевич Л.Леви-Брюль пікірін негізге ала отырып, сан категориясының қалыптасуының бірінші сатысында сандық ұғым зат жиынтығының, өзіне тән белгілері: түрі, түсі, мөлшер т.б. негізінде белгілі болды. (Башмакова, 1951:18). Ағылшын саяхатшысы У. Паридің (1790-1855) келтірілген мәліметтері бойынша ХІХ ғасырда Гренландияның эскимостары балаларының санын білмеген, оларды тек түрлерінен айыратын болған. Жегетін иттерін де

түс-түрі бойынша түгендеген. Сан категориясының алғашқы сатысы – тікелей сезімдік қабылдау арқылы жүзеге асуы бұл әлі сапаның санға ауыспағандығын көрсетеді.

Сан мағынасының берілу тәсілдері. Сан, мөлшер категориясы бұл кезеңінде зат немесе құбылысқа байланысты, яғни мағына байланысы арқылы берілген; мәселен, өмірде әрқашан жеке күйінде кездесетін зат, құбылыс бір санының ұғымын білдіреді. Ай, күн алғашқы қоғам адамының өзі. Сонымен бірге, «бір» мағыналы «бір қол», әдетте «сол қол». «Екі» санының алғашқы мағынасы – «екі қол», «екі көз», «құстың екі қанаты», «ешкінің екі мүйізі». Осы сияқты мыңдаған жылдар бойы сан ұғымы саналатын заттардан айырылмай немесе санның орнында зат есімнің қолданылып келген. XVI ғасырда Африканың кейбір тайпаларында 3 санының дербес атауы болмаған, 3 адам, 3 ағаш, 3 жолбарыс деген сияқты әртүрлі сөздер арқылы айтылған. Бертін шаруашылық күрделеніп, халықтардың ой-өрісі өскен кезде сан атауларының әуелгі мағыналары сирек қолданылып, ақыры ұмтылып, сан есім ретінде дерексіз тұлғалары ғана қалған (Бісқақов, 1966: 111). Жоғарыдағы пікірді дәлелдейтін фактілер Л.Леви-Брюльдің «Первобытное мышление» еңбегінде келтірілген. Соның бірі: «Гэддор, – деп жазады Л.Леви-Брюль, – отлично видел, что... здесь нет ни числительных, не чисел в собственном смысле. Здесь речь идет о своего рода памятной книжке, об особом методе, позволяющем в случае падобности получить данную сумму. «Существовал, – говорит он, – другой способ счета: начинали с мизинца левой руки, от него переходили к безымянному пальцу, затем к среднему, к указательному, к большому, потом к кисти, к сочленениям плеча, к плечу, к левой стороне груди, к грудной кисти, к правой стороне груди и кончали мизинцем правой руки (всего получалось 19). Названия для чисел являются просто названиями частей тела, а отнюдь не числительными. На мой взгляд эта система могла употребляться лишь в качестве вспомогательного средства для счета, подобно тому, как пользуются веревочкой с узелками, но отнюдь не в качестве ряда действительных чисел. Локтовое сочленение (худу) может означать «семь» или «тринадцать...» (Л.Леви-Брюль, 1930: 124). Бастапқы кезде сан, мөлшер мағыналарының заттың нақты мазмұнымен тікелей байланысты болғандығын әртүрлі халықтардың тілдерінде сақталып келе жатқан ескілікті сөздерден де, кей тілдердегі қазіргі сан есімдерден де аңғаруға болады. Әрине, ол кезде толық, таза мағынасындағы сан есім емес, Мәселен, қытай тілінде «екі» ұғымын беретін «пу» сөзі «екі құлақ» мағынасында да қолданылады. Тибетте «папша» деген сөз – әрі «екі», әрі «құстың екі қанаты». Готентоттар (Африка) екі санын да, екі қолды да «тукам» дейді. Сол сияқты орыс тіліндегі пять сөзі мен түркі сөзіндегі «бес» сөздерінің де этимологиялық талдауы, «қол» зат есіміне алып келеді.

Сан есімдердің көпшілігі түбірлер өзінің қалыптасу негізі жағынан басқа сөз таптарымен (есімдер, етістіктер) тығыз байланысты болып келеді. Бір кезде зат (слу – қол, бес – қол) және қимыл әрекетті білдірген (алты, жеті, алтымыш) сөздердің кейбірі адам баласының айналадағы дүние жайлы ұғымының дифференциациялануына, адам ойының анализдік қасиетінің артуына қарай сан, зат пен құбылыстың сандық мөлшерін, шамасын білдіре бастауы әсте жат құбылыс емес (Томанов, 1973: 72). Сан есім дамуының бұл сатысы санның есімдер, етістіктерге байланысты айтылуы, кейін сан есім болып қалыптасуы – мағыналық, яғни, зат немесе құбылыстың сапалық, сандық мағыналарына байланысты. Математик ғалым М.Бісқақов сандардың менгерілу дәуірін екіге бөледі, дәлірек айтқанда үшке дейінгі сандарды менгеру – бірінші дәуірде, үштен жиырмаға дейінгі сандарды менгеру – екінші. «Осы екінші дәуірде адамның саусақтары тарихи

роль атқарды. Онға дейінгі сандар қолдың саусақтары, оннан жиырмаға дейінгі сандар аяқтың башайлары арқылы саналады. Екінші дәуірді дүние жүзіндегі мәдениетті халықтардың бәрі бастарынан кешірді» (Ысқақов, 1966: 112).

Белгілі бір санды, жинақты білдірудің эталоны, эквиваленті ретінде адам саусақтары, аяқ башайлары, сондай-ақ т.б. адам дене мүшелері қолданылды. Эталон, эквивалент арқылы санның берілуі нақты санның, сан есімнің қалыптасуына негіз болады. Осы ойымызды дәлелдей түсу үшін американ этнографы Э.Тэйлордың пікірін пайдалануымызға болады. Сөйлей алмайтын мылқау адамға дейін санай білетінін, санауды тек саусақтары арқылы игеретінін айта келіп: «Егер зулусқа алты санының қалай екенін сұрасан, «тапизитупа» дейді, яғни, «келесі қолдың үлкен саусағын алу» деген сөз... Ол (зулус) жетіге дейін санап келсе, мәселен, қожасы жеті өгіз сағып алды деу керек болса, «у комбиле» деп сұқ саусағы арқылы түсіндіреді (Тэйлор, 1939: 184).

Зерттеушілердің пікірімен санассақ, түркі тілдерінің сан есімдерінің саусақтарға байланысты берілетіні белгілі: алты – келесі қолдан бір саусақ алу, осы етістіктің барысында алты қалыптасты; жеті – сұқ саусақ икемділігіне қарай, тамақ жеу икемділігінен жеді – жеті; тоғыз – тоғызыншы саналатын саусақтың икемсіздігінен, дөкірлігінен дөкір – тоғыз қалыптасты. Дегенмен, адам ойлауы бірте-бірте санды заттан (саусаққа байланысты) дерексіздендіреді. Сандық ұғымды білдіретін сөздер о бастағы заттың мағынасынан ажырап, таза сан есімге айналды. Сан есімді тұрақты тіркестердің мағыналық, грамматикалық белгілерін ашу міндетті түрде кейбір сан есімдердің этимологиясына тоқталуды қажет етеді. Сан есімдердің этимологиясы сан есімдердің көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылу ерекшеліктерімен байланысты. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тіліндегі сан есімдер қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімдермен бәрі дерлік ұқсас. Тек дыбыстық өзгерістермен ерекшеленеді. Бір (бір), екі (екі), үч (үш), торт (төрт), бес, бис (бес), алты (алты), йеті (жеті), секіз (сегіз), тоқуз (тоғуз), он (он), йегірмі (жиырма), отуз (отыз), қырқ (қырық), еліг (елу), алтымыш, йетіміш, секіз он, тоқуз он, йуз (жүз), бың (мың), түмен (он мың).

Көне түркі ескерткіштерінің тілінде оннан әрі санау тәртібі қазіргі кездегі түркі тілдеріндегіден өзгеше: 27 дейтін болса, йеті отуз, яғни алдымен бірлікті, сонан соң айтылатын ондықты емес, келесі ондық айтылады. С.Е.Малов мұндай санауды есептеудің екі системасы деп қарайды, жаңа системасы XI ғасырдағы «Құтадғу білігтен» басталады, екінші ығыстыру Баласағұн мен Қашқари арқылы белгілі. Санаудың екі системасы түркі тілдерінде тек сары ұйғыр тілдерінде сақталса, моңғол тілі о бастан осы системада. Ескі түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сан есім қазіргі сан есімдер дедік, енді осы сандардың шығуының алғы шарты, шығу тегін, яғни этимологиясын сөз етеміз. Түркі тілдеріндегі есептік сан есімдердің саны, бүкіл халықтық тілдерге ортақ атаулар миллион, миллиардты қосқанда, 22 сөз. Басқа сандардың бәрі осы 22 санның негізінде жасалады. Түркі тілдеріндегі сан есім сөздер о баста ескі үнді, қытай тілдерінен ауысқан деген жорамал ескі дәуірлердегі мәдениет үндестігіне, немесе сол ежелгі дәуірлердегі саяси және әскери байланыстар тарихын ескеруден туындаған. Көне түркі жазба ескерткіштеріне үңілсек, қазіргі сан есімдерімізбен салыстырсақ, олардың үнді, қытай тілдерінен емес, төл тіліміздің жемісі екеніне көзімізді жеткіземіз.

Сан есімдердің жасалуына қарай: жай және күрделі сан есімдер етіп жіктейміз. Жай сан есімдерге бірден тоғызға дейін, яғни бірліктер, ондықтардан: он, отыз, қырық, елу, жүздіктен – жүз, мыңдықтардан – мың, сондай-ақ, халықаралық сан есімдер – миллион, миллиард жатады. Дөңгелек ондықтар атауы – жиырма (20), алпыс – алтымыш (60), жет-

піс – жетіміш, сексен (80), тоқсан (90) этимологиялық жағынан күрделі сан есімнен, яғни екі санның бірігуінен жасалып тұр: екі, алты, жеті, сегіз, тоғыз бірліктерінен -мыс, -пыс, -піс (-мыш, -миш), -ен, -ан (он сөзінің варианттары) морфологиялық элементтер. Енді осы сан есімдердің жеке-жеке этимологиялық талдауына тоқталайық. Этимологиялық талдаулар сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында сақталуының себебін ашуға көмектеседі деп білеміз.

Материал және әдістер

Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамындағы сан есімдердің мән-мағынасы ашылып, сөйлемде қолданылу ерекшеліктері анықталды. Сан есімдерге этимологиялық талдаулар жасау арқылы сандардың символдық мәні ашылды. Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестер құрамындағы сан есімдердің этимологиясын анықтау арқылы тұрақты тіркестердің мағыналық сипаты арнайы зерттелініп отыр.

Зерттеу жұмысында негізінен этимологиялық талдау әдістері, тарихи-салыстырмалы, синхронды және диахронды, сипаттау, жүйелеу әдістері қолданылды. Сан есімді тұрақты тіркестер туыс түркі тілдері деректерімен салыстырылды.

Әдебиетке шолу

Қажетті тілдік деректер мен мәліметтер «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977), «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966), В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (1899), «Көне түркі сөздігінен» (1969) алынды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысына сан есімді тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің 200-ден астамы негіз болды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақтың «бір» сөзіне татар, башқұрттың *бәр*, түріктің *бир*, хакас *пәр*, чуваштың *пәр*, *пәрре* сөздері сәйкес келеді. «Бір» санының этимологиясының әлі айқын еместігін айта келіп, чуваш тілінің Л.С.Левитская: «бир» – «пәр» – сөздері басқа алтай тілдерінен дәлелді параллелдерді таппай келеді. (Левитская, 1976: 39). Г.Рамстедт түркі тілдері, монғол, тунгус-манчжур тілдерінің түпкі туыстығы туралы пікірді негізге ала отырып, түрікше «бір» сөзі монғолдың «бүрі», «бәрі, барлығы» сөзімен этимологиялық сәйкестігін көрсетеді (Рамстедт, 1957: 65). Осы пікірге сүйенсек, «бір» сөзі мен «бәрі» сөзінің бір сөзден шыққандығы мәлім болады. Математика тарихшысы М.Ысқақов санскритше «бір», «ека» делінетінін, қазақтың «жеке», «дара», «жалғыз» мағынасындағы сөзінің түбірін осы сөзбен түбірлес етеді, сондай-ақ, жекпе-жекте осы сөзбен түсіндіреді. Дегенмен, «бір» сөзі о баста тек жеке мағынасындағы белгілі заттың негізінде қалыптасуы мүмкін, мәселен, «Бір» сөзі Алла, Құдай мағынасын беруі әбден.

«Бір» сөзінің қазақ тілі фразеологизмдеріне тірек сөз болуы. Ғылымда акад. І.Кеңесбаевтан бастап (Кеңесбаев, 1946: 26; Уәлиев, 1988: 103-107; Тенишев, 1975а: 104; Авакова, 2002: 152; Тәжиев, 2004) киелі сандар қатарына үш, жеті тоғыз, қырық сандарын жатқызады. Осы қатарға «бір» санын жатқызу біздің міндетіміз, өйткені көбіне «Бір Аллаға тәуекел»; «Бір құдай өзің жар бола гөр»; «Бір құдайдан тілерім», «Бір құдайдың ұрғаны» сияқты діниұғымдағы тұрақты тіркестермен келеді. Қазақ тіліндегі культтік фразеологизмдердің табиғатын зерттеуші ғалым К.Қ.Рысбаева кейбір сан есімдер ұйытқы болатынын талдай келе, киелі сандар қатарын бір санынан бастауды дұрыс көреді. Ғалым «бір» санның «Құдай, Алла, жаратушы Ием» сөздерімен тіркесіп

келетінін айтады (Рысбаева, 2000: 95). Бір құдірет – он сегіз мың ғаламды жаратушы жалғыз Алла, бүкіл дүниені, адамзат пен тіршілік атаулыны жаратушы жалғыз – Құдай немесе Алла болса, бір саны жалғыз сөзімен мағыналас келуі түсінікті жайт.

Қазақтың екі сөзі өзбек, ұйғыр, якут тілдерінде икки, хахас әкке, азербайжан, түркмен, түрік тілдерінде ики, башқұрт, татар икә, тува тілдерінің ийи сөздерімен сәйкес келеді. Жалпы түркілік икки-екі сөздерінің этимологиялық туыс сөзі икир – икиз – егіз болып табылады. Икир – икиз /P≈3, икәр, икир – чуваш тілінде/ сөзіндегі –з жинақтық немесе екілік (двойственное число) көрсеткіші. Сондай-ақ, Л.С.Левитская жалпы түркілік еки, екки сөздеріндегі ек түбірінің гипотезалық мағынасы «соңғы», «кеш» сияқты мағынадағы, «күн батар алдындағы мезгіл» мағынасындағы екінті сөзімен байланыстырады (Левитская, 1976: 39). Г.Рамстедт те осы пікірді қолдап, ек түбірі түстен кейінгі уақытты білдіретін екінті сөзімен түбірлес деп есептейді. Қазақ тілінің тұрақты тіркестерінде дос егіз, дұшпан сегіз; егіз қозыдай; екіннің бірі, егіздің сынары т.б. сияқты фразеологиялық бірліктер кездеседі. Ертедегі мифопоэтикалық дәстүрлерде сан ұғымдарына киелі мән беріп, он бойына космоникалық мағыналар жинақтағандығына ерекше назар аударған ғалым Р.Авакова адамзат қоғамында сандар діни, тәңірлік және әлемдік символдар ретінде қарастырылатынын, адам санасы жете қоймайтын құдіретті құпиялар мен сырлар жатқандығын баса көрсетеді. Сан есімдер бойындағы мифопоэтикалық семантика мен символикалық қолданыстар олардың магиялық қасиеттерімен тікелей байланысты деп есептейді (Авакова, 2002: 72). Үндіевропа тілдерінде екі сан есімі мағыналары қарама-қарсылықты білдіретін ақ пен қара, әйел мен еркек дегенді білдіреді екен (Маковский, 1995: 110). *Екі* сөзімен келген қазақ тілі фразеологиялық бірліктерінің мағынасында да қарама-қарсылық байқалады, бұдан екі сөзі о баста, шынында, қарама-қарсылықты білдірген де болуы мүмкін. Мысалы, екі дүние: о дүние – мәңгілік дүние, бұ дүние – жалған тірліктегі дүние.

Кезінде белгілі бір көптік мағынасында санаудың шегі болған сан «үш» туралы дәлелді пікір жоқ. Тек Г.Рамстедт монғолдың «үшүкен», «аз, шамалы» сөзімен салыстырады. Осы жоғарыдағы бір, екі, үш сандарының шығу тегін мен, сен, ол жіктеу есімдіктерімен байланыстырады. Бұл, әрине, негізсіз деп білеміз.

Қазақ халқы ерте заманнан түрлі құбылыстарға баға беріп, олардың кейбір қасиеттеріне айрықша көңіл бөліп, тілінде ізін қалдырып отырған. Сандардың, әрине, осы санға қатысты затқа ерекше қасиеттерін саралап, санамен түйіп, тілде тұрақты тіркестермен сақталған: *үш жұрт, үш күндік пәни, үш қайтара сәлем беру, үш қайнаса сорпасы қосылмау*, т.б. *Үш жұрт* (өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты) тұрақты тіркесіндегі үш саны өз мағынасында шектеулі. *Үш қайнаса сорпасы қосылмау* тұрақты тіркесінде үш саны көптік мағынасында, ал керісінше *үш күндік пәни* тұрақты тіркесінде «аз, шамалы уақыт» мағынасын білдіреді.

Орхон-енисей ескерткіштері тілінде үш санымен келген көне этникалық және географиялық атаулар кездеседі. Мысалы, үч бірку (жер атауы), үч оғуз, үч қарлуқ, үч қурықан – дегендердегі үш саны шектеулі тайпа бірліктері.

Үш санының киелі ұғымды білдіру мағынасына көне ұйғыр ескерткіштері деректері арқылы тоқтала келіп, Э.Р.Тенишев қарақанид ұйғырларында «үш жұлдызды» жылдың төрт мезгіліне астрономиялық тенеу дәстүрі болғандығын Ж.Баласағұнның «Құдатғу білік» дастанынан үзінді келтіріп дәлелдейді (Тенишев, 2002б: 580): Сен білгейсің, үш жұлдыз – көктемгі, үш жұлдыз – жазғы! Сен білгейсің, үш жұлдыз – күзгі, үш жұлдыз – қысқы! Олардың үшеуі – оттан, үшеуі – судан, үшеуі – ауадан.

Оның үшеуі – топырақтан, жер болды тіршілік ортасы (Ж.Баласағұн).

Ғалым Р.Авақова үш санының қазақ халқындағы когнитивті мағынасын жігіттің үш жұрты тіркесімен былай түсіндіреді: «Қазақ халқының тек тану дәстүрі бойынша үш жұрты болады: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Олар жанашыр, сүйеніш, қорғаныш болып саналады. Үш жұртқа халықтың берген бағасы: Өз жұртың – күншіл, бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды, жақсы болсаң – күндеді, жаман болсаң – жүндеді; Қайын жұртың – міншіл, қолыңның ұзындығына қарайды, жағаңның қызылдығына қарайды, берсең – жағасың, бермесең – дауға қаласың; Нағашы жұртың – сыншыл, жақсылыңа сүйінеді, жамандығына күйінеді, әрқашан тілеуңді тілейді, тілеуқор, қамқоршың болады (Авақова, 2002: 77-78).

Акад. І. Кеңесбаев үш санымен келетін тұрақты тіркестердің бірнеше мағыналарын көрсетеді:

1) бір нәрсенің соңы, ақыры: ер кезегі үшке дейін (үшке дейін ғана күресуге, айқасуға, тайталасуға болады деген ескі салттан келіп шыққан тіркес; бұл дағды ертеде батырлардың ерегесуіне байланысты болған);

2) әскери топ құрудың бір түрі: үш мүйіз болды (үш топқа бөлінді, үш топ құрды);

3) тілек тілеу: ошақтың үш бұты – ошақтың үш бұтынан сұрады; ошақтың үш бұтына берсін! (қазақтың ұғымында *от басының, өз үй ішінің, бала-шағасының амандығын тіледі* мағынасында жұмсалады).

4) қалың мал, айып мал: үш тоғыз (айыбы, сыйлығы әрқайсысы тоғыздан болатын үш түрлі заттан тұрады) (Кеңесбаев, 1946).

Қазақтың «төрт» сөзі түркменше дорт, татар, башқұрт тілдерінде дурт, сахаша турот, ноғай, құмық, түрік тілдеріндегі дорт сөздерімен сәйкестенеді. Г.Рамстедт алтай семьясындағы түркі тілдерінің төртін монғол тілінің дорбен, тұңғыстың дигин, маньчжурдың дуин сөздерінің шығу тегі бір екендігін көрсетеді. Түркілік *t* дыбысы монғолдың *d* дыбысына сәйкес келуі – фонетикалық заңдылық. Бұған дәлел - қазақ тіліндегі «дөнен» (төрт жастағы жылқы) сөзі.

Қазақ тіліндегі «төрт» сөзінің символикалық мәні, ең алдымен, *дүниенің төрт бұрышы* – солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыспен тікелей байланысты. Осыдан келіп, дүниенің тұтастығы шығады. Содан болу керек, тұрақты тіркестер құрамындағы төрт сөзі тұтастық, бірлік, тұрақтылық мағынасын білдіреді: төрт құбыласы тең, төрт көзі түгел, төрт қанат үй, жылдың төрт мезгілі, төрткүл дүние т.б. Төрт сөзінің қасеитті болуының бір себебі – мұсылман дінін таратушы, алғашқы мұсылман мемлекетінің төрт әкімі, төрт сахабасы – Әбубәкір, Омар, Оспан және Әли, сондай-ақ *аспаннан түскен төрт кітап* тұрақты тіркесі діни ұғыммен – Мұсаның кітабы – Библия, Дәуіттің кітабы – Псалтырь, Исаның кітабы – Евангелие, Мұхамметтің кітабы – Құранмен тікелей байланысты. Көптеген зерттеушілер түркі тілінің «бес» санының этимологиялық талдауын «қол» зат есіміне алып келеді. Қол мен «бес» сан есімінің байланысы тереңнен басталады: алғашқы қоғамдық адам санды білдіру үшін қолға сүйенді, ашық қол «бес» саны. Г.Рамстедт түркілік «бес» сөзін чуваш тілінде *piläk//rilläk* сөзімен байланыстырады. Этимологиялық туыс сөзі – білек, азерб., ұйғыр, қырғ., түркм., құмық тілдерінде – билек, башқ., татар тілінде бәлек. Осы сөз түркі тілдерінің біршамасында «предплечье», көпшілігінде «запястье», азерб., түркмен тілдерінде «қолдың саусағы» мағынасында жұмсалады. «Беш» сөзін «билек» сөзінен шықты деу семантикалық, яғни, қол мағынасын көрсетуі, дау туғызбайды, ал л-ш сәйкестігі – фонетикалық заңдылық. Мұндай дыбыстық сәйкестік тек монғол тілдерінде ғана емес, түркі

тілдерінде де кездесетін құбылыс. Санау жүйесі ретінде «бес» ертедегі сандардың шегі болған делінеді. Санау жүйесінің саусақтан басталатыны белгілі, шектік, көптік мағына бес саусақпен тікелей байланысты. Қазақтың «алты» сөзі азербайжан, қырғыз, құмық тілдерінде де «алты», саха тілінің алтасымен, тува тілінің алды сөзімен сәйкес келеді.

Зерттеушілердің көпшілігі дерлік «алты» сан есімінің шығу тегін саусақпен санауға алып келеді, «жеті» саны да солай. Алты, жеті сан есімдерінің арғы негізі *ал* және *же* байырғы етістіктері болуы керек, -ты – генезистік жағынан қазіргі тілдерде жедел өткен шақ жасайтын -ды қосымшасының ескі түркілік варианты. Ескі түркі тілдерде *лт* дыбыс тіркесі әдеттегі норма ретінде кездеседі. Сол ізбен өткен шақ қосымшасы -*ты* түрінде дыбысталған –*ды* таза етістік тұлғасы емес, – дейді қазақ тілінің тарихын зерттеуші ғалым профессор М.Томанов, – о баста қимыл есім мәнін берген. Сонда алғашқы қалыптасу дәуірінде *алты* сан есімі алынған, алынушы немесе бөлінген (саусақ) мағынасында жұмсалса керек. «Жеті» сөзі жейтін, ұстайтын (саусақ) мәнінде жұмсалса керек. Қолданылу процесінде зат атауы оның орналасу ретін білдіретін сөз ретінде айтылуы ықтимал (Томанов, 1973: 71). К.Брокельман *алты* «жетіден аз» (меньше семи) мағынасында, ал жеті, – дейді М.Хартман пікірін негізге ала отырып, – көне сандық қатардың шегі – *жетті* <«достиг». Г.Рамстедт *ал* етістігінен шыққан алту «алу» мағынасындағы зат есімнен шықты десе, М.Хартман да *ал* етістігімен байланыстырады: алттының архитипі – алт -ды «ол ал деп бұйырды» (он велел брать) мағынасындағы сөз деп көрсетеді (Рамстедт, 1957: 65).

Жерден жеті қоян тапқандай – қатты шаттанды; аян астынан, күтпеген жерден болған жақсылыққа қуанғанда айтылады. Атына міне сала, *жерден жеті қоян тапқандай* шауып барады (Ғ.Мұст.). *Жеті ата* – арғы ата-баба. Қазақтың рулық жігінде ата, аталастық негізгі орынға ие екендігі анық, сондықпымен қазақ атанады. Бір кісіден тараған аталас қауым жеті атаға жеткенде ақ түйе, боз қасқа сойып, үлкен жиын жасап, бұдан былайғы жерде қыз алып, қыз берісуге болады деп баталасып отырған. Аталастық, туыстық жік осы жерден тоқтап, енді қыз алысуға көшкен кіші ру үлкен рудан бөлініп шығады. Мысалы, Ар жағын айтпай-ақ қой, – деді Жабай сөзімді бөліп, – «*жеті атасын* білген ұл жеті жұртының қамын жер» - депті (С.М.).

Жеті ата жасу – ежелгі дұшпан. Жөні келер іс етсем – жайнаңдаған, Кесе келсем – көрмесіп бажбандаған. Бірді тату, бірде араз құбылма дос, Досым түгіл *жеті ата жасудан* жаман (Ш.Ж.).

Жеті ата, жеті түптен бері қарай – үрім-бұтақ, жұрағатынан бері қарай. *Жеті атаң, жеті түптен бері қарай* Орнаған қыдыр төніп, есіл бегім! Дұшпаның табанында жүн қып түтіп, Қор қылған егескенін атаң сенің (Ш.Ж.).

Жеті атасына бітпеген – өмірінде үрім-бұтағына бітпеген. *Жеті атасына бітпеген* дәулет Құдайменде мен Тәңірбергенге арнап тұр (Ә.Н.).

Жеті атасына қара көк (көне) – арғы аталарынан бері қарай аты шулы бай, шынжыр балақ, шұбар төс.

Жеті атасынан түк көрмеген – ата тегінен бері қарай өмірі аузы жарымаған. Өмірде *жеті атасы түк көрмеген*, Билік түгіл, қолынан түк келмеген Қасан деген ши аяқ ауылнай боп, Жік салмақ арамызға жіктелмеген (Б.М.).

Жеті атасын білмеген мұрт (көне) – өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген діннен шыққан, тексіз құл деген мағынада жұмсалады.

Жеті атасын мал өлтірген – дүниеқор, дүниеқоңыз. Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың, Мал үшін аш қатасың, жан сатасың, Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,

Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын (Абай).

Жеті басты дәу – ертегілерге тән кейіпкер, жеті басы бар мақұлық.

Жеті бүзірік әулие – жеті түрлі әулие, жеті қилы әулие.

Жеті ғалам//жеті ғылым [ықылым]ел – әлем, дүние. «Ғылым» сөзі гректің «ықылым» ел, әлем мағынасындағы сөзінен ауысқан. Ата-ананың жүзін көрмеді деп, Зарлыққа жүз ердің күшін пада қылды, ... қызға ана жүзін көрмеді деп, *жеті ғылым* елдің өрнегін үйретті (МЗ).

Түркі халықтарында жеті санымен астрономиялық терминдер мен түсініктер қалыптасқан. М.Қашқари лұғатында *jetti qat kök* «жеті қабат аспан»; қазақ тіліндегі жеті қабат жер//жеті қабат аспан; қырғыз тілінде зети арқар «жеті қарақшы»; өзбек тіліндегі йетти ағайн «жеті қарақшы»; алтай тіліндегі д'ети хан және т.б. Жеті қат жер халық түсінігінде – Тұңғиық, Жылан, Су, Қос балық, Қара тас, Көк өгіз, Жер болса, жеті қат көк – Ай, Күн, Шолпан, Есекқырған (Меркурий), Қызыл жұлдыз (Марс), Сатурн, Мүштәри (Юпитер) (Кенжеахметұлы, 1998: 229). Жеті саны мағыналық сипатымен байланысты фольклор сюжеттері, мақалдар мен мәтелдер түркі халықтарында көптеп кездеседі. Түрік тіліндегі *jedi başly* «көкбет, ашушаң әйел туралы» (жеті басты), *jedi zanly* «суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін адам» (жеті жанды); түрікмен тілінде йединиң бери йесер «жетінің бірі қу», йеди дераниң свуни ишен «жылпос, өз пайдасын, өз керегін тапқыш» (тікелей аударғанда «жеті теңіздің суын ішкен»); кабарди-балқарлары тілінде зети зол айыралған зерде «жеті жолдың айрығында», зети қат зер астында «жеті қат жер астында, өте алыс», алтай тілінде д'етти д'олдин белтири «екі жолдың айрығында»; башқұрт тілінде йети күк, йети түн қорашқан «жеті күн, жеті түн дегенде»; ұйғыр тілінде йәттә атиниң әрвалари урмақ «жеті атаның аруағы ұру», йәттә иқлим «барлық халық (жеті халық)», йәттә мүчә сақ «сау-саламат (жеті мүшесі сау)» және т.б.

«Сегіз» сан есімінің этимологиялық талдауына шолу. Г.Рамстедт «сегізді» екиз, егіз сөзімен салыстырса, Рясенен сек -/секіру/ етістігі бойынша, секиз – секкиз – секгиз «секірт немесе секіргіз» мағынасындағы етістікпен байланыста қарайды.

Жалпы, түркілік тоғыз монғол тілінің тоқур-төкір сөзімен яғни, «дөкір» икемсіз саусақ мағынасын білдіретін сөзбен ұялас деп қаралады. Егер бұл пікірді дұрыс деп қолдасақ, соңғы секіздің жасалуы сияқты, көне чуваш тілінде тоғыз-тоқур (Левитская, 1976: 41) формасында келеді, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы чуваш тілінің «р» дыбысы монғол тілі сияқты басқа түркі тілдерінің «з» дыбысымен сәйкестенеді.

Нигез, туғыз, уғыз сан есімдерінің жасалуы – қызықты мәселе, – деп көрсетіледі «Қазіргі башқұрт әдеби тілінің грамматикасында». – Олардың ниг/к/-, туғ /к/ – бөлімі – түбір морфеманы құраса, ал –ез, -ыз – көптік мағысының аффиксі (салыстырыңыз: есім мен етістіктің көптік формада жіктелуімен) (Псянчин, 1981: 161).

Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде сегіз санымен келетін тіркестер мағынасы өте қызық. Көне түркі лұғатында Мойын Чор ескерткішінде кездесетін «бір тайпаның бірлестігі» мағынасындағы *sekiz ouuz* «сегіз оғыз» этнонимі жиі ұшырасады. Руникалық ескерткіштер тілінде де *sekiz adaqluq* «сегіз аяқты» тіркесінің сыры жұмбақ. Енисей ескерткіштеріндегі *biñ sekiz adaqlia barumum... bökt ädim* деген сөз тіркесін Л.В.Дмитриева «я не наслаждался ... [в отношении] своего имущества – тысячи [голов] жирного [скота]» деп түсіндіреді. Ойды жинақтап айтсақ, *sekiz adaqluq* «семіз, майлы, байланған» (үй жануары туралы) мал мағынасын береді. Бірақ тіркесте берілген аяқтар санын жануарлар салмағымен байланыстыру қиын. Піл қанша салмақты болса да,

оның аяғының саны төрттен аспайтыны белгілі, түйе, жылқы, сиыр т.б. мал турасында да осыны айтуға болады. Мұндағы *sekiz adaqluq* мағынасының бейнесі ерекше. Енисей ескерткіштері тілінде *tort adaqluq jylqum, säkiz adaqluq barumum* сөйлемін С.Е.Малов «менің төрт аяқты жылқым, сегіз аяқты малым бар» деп аударған (Малов, 1951: 25-26). Енисей ескерткіштерінің тағы бір жолында *säkiz adaqluq barumum ücün* тіркесін С.Е.Малов «менің өзімнің семіз малым бар» деп аударды (Малов, 1951: 29-30). Жалпы С.Е.Малов осы тіркесті аударғанда қатты қиналғандығы білінеді, өйткені Минусинск мұражайындағы нұсқада *bin säkiz adaqluq barumum* «менің сегіз аяқты мың малым» түрінде аударды. Осы жағдай П.М. Мелиоранскийдің де аудармаларынан кездеседі. Х.Вамбери пікіріне сүйеніп, *adaqluq* сөзін «посвященному, предназначенное в жертву (животное)» деп аударған, бірақ бұл аударманың дұрыстығы күмән туғызады (Малов, 1951: 29-31). Қазақ тілінде ғалым Н.Уәлиев «бір тоғыз», «тоғыз беру» тіркестері халықтың салт-дәстүріне сай сақталғандығын, *тоғыз беру* бір рудың екінші бір руға төлейтін айыбы, жол-жоралғы, үйлену тойларында берілетін сый-құрмет екендігін айта келіп, салт бойынша тоғыздың құрамында тоғыз түрлі зат болатындығына тоқталады. Тоғыз іштей бір тоғыз, екі тоғыз, үш тоғыз т.б. болып бөлінеді (Уәлиев, 1988: 103-107).

Түркі тілдерінде тоғыз сөзімен қалыптасқан *тоғыз айып тартты* (қазақ тілінде), *тоққуз-тоққуз товақ, тоққуз пул* (өзбек тілінде), *тоқуз улус тожоно* «тоғыз елдің басшысы» (якут тілінде) тіркестері бар, бұл тіркестер сол халықтың өзіндік салтына байланысты сақталған. Көне де, қазіргі түркі тілдеріне де ортақ «он» сөзін Г.Рамстедт «сексен», «тоқсан» сөздеріндегі он мағынасындағы -ан, -ен монғол тілінің ондықтарында да кездесетінін айтады: 20 – хорин, 30 – чучин, 40 – дочин, 60 – жаран, 70 – далан, 80 – аян, 90 – ерен сөздерінің соңындағы -ен, -ин онмен бірлікте зерттелінеді. Бірақ ол монғол тілінде он – арав, арван. Корей тілінде «он» сөзі «жүз» санын білдіреді екен, сол сияқты монғол тілінде о баста «он» сөзінің болуы мүмкін, оған дәлел ондықтардың соңында сақталуы. Бұл мүмкін ондық санау жүйесінің бәріне ортақтықтан ба? Ол жағы белгісіз.

«Он» сөзімен қалыптасқан тұрақты тіркестер тілімізде көп кездеспегенмен, «тілді, оның әдеби түрін де халық жасайды» (Жанпейісов, 1976: 5) дегендей, халықтың ерте кездегі әдет-ғұрпы, тұрмысы жайындағы этнографиялық ұғымдардың атаулары (он сан ноғай), көптік мағынаны білдіретін кейбір тұрақты тіркестер құрамында кездеседі. Мысалы, *он қолынан өнері тамған//он саусағынан өнері тамған// он қолы он кісі, қара басы бір кісі* - өте шебер. Онда *он саусағынан өнері тамған* бір шебер ағаштан ат жасап, әр түрлі құралдармен жабдықтайды (М.Ф.). *Он салса бір баспайды*- жүріс-тұрысқа, іске бейімі жоқ, жатып ішер жалқау деген мағынада. *Он сан* - өте көп, қырық рудан құралған, түрлі-түрлі. Жан біткен еріп соңынан, *Он сан* алаш баласын Жусатып қойдай өргізіп, Жұмсап бір жүрсін қолыңнан (Б.Қ.). *Он сан ноғай* – күллі ноғай тайпалары деген мағынада айтылады. Ерте уақытта «сан» сөзі ірі ру немесе тайпа ел, дуан мағынасында да айтылған, «тоғыз сан торғауыт», «он сан оймауыт» дегендер де солай. Орманбеттен аттанған он сан ноғай, Біреуінің ақылы он сан қолдай (ҚКБС). *Он саусағындай біледі* – бәрін жыға таниды; жетік біледі. Қарауындағы адамдарды он саусағындай білетін Назаренко көп ойланған жоқ ... (Ә.Ә). Сайып кеп айтарымыз – аналық бас қарайтын шопан бригадасының отарының дұрыс құрылуы, әрбір қойдың сыннан өтуі, оның әрқайсысын түнде шошып оянса да өзінің он саусағындай шопанның танып білуі (М.Е.).

Ойы онға, санасы санға бөлінді – не істерін білмей дал болды, басы қатты. Дүниенің барлық таршылығын ойлағанда, ойымыз онға, санамыз санға бөлінеді. Ағайындардың

осы қорлығын ойлағанда, осы жерде өле қалғым келеді...(М.Ә.).

Ойын онға, санасын сан саққа жүгіртті - әр түрлі қиялға түсірді, ойға қалдырды.

«Он екі» сөзімен қатысты тілімізде астрономиялық терминдер бар. Мысалы, *он екі ай, он екі жыл* – бір мүшел: түріктердің он екі түрлі хайуан атын он екі жылға ат етіп қоюы, *жыл он екі ай* тіркестері Ж.Баласағұнның «Құтты білігінде» он ікі үкәк «он екі күмбез» түрінде қолданылған.

Қорытынды

Тұрақты тіркестердің қай түрі болмасын сан есімдермен келетіні белгілі. Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерге тірек сөз болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатады. Тұрақты тіркестер ішінде кей сан есімдер тұрақты тіркестер құрамында нақты сан мағынасында қолданылғанымен, кей тұрақты тіркестер құрамында сан мағынасында қолдануы шарт емес.

Ата-бабаларымыз халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, дүниені танымдық құпиялары ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруына бірден-бір себепкер – сандар, сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер. Мәселен, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды; маңдайының соры бес елі; он ойланды, тоғыз толғанды; жеті жұртқа айгілі; отқа келген әйелдің отыз ауыз сөзі бар; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні; екі елі ауызға бір елі қақпақ; мың құбылды*, т.б. Математикалық ұғымды білдіретін сандар сөйлем ішінде не сөйлеу барысында сандық ұғымнан гөрі көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады. Тұрақты тіркестер құрамында келетін сан есімдер екі түрге бөлінеді: 1) киелі, қасиетті, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары. Акад. І.Кеңесбаевтың айтуынша, бұл сандардың төркіні мифологиялық ұғыммен байланысып, бір кезде тотемдік мағынаны берген сөз болуы да мүмкін. 2) Тұрақты тіркестер құрамындағы жай «бірлік» сандар, «ондық» сандар. Мұндай сандарды Қ.Тәжиев «дәстүрлі» сандар деп біледі. Тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «төрт», «бес» сандары да жатады, өйткені осы сөздермен жасалған тұрақты тіркестер саны өте көп.

Сандық ұғымды білдіретін сан есім сөздерінің пайда болуы бірнеше даму сатыларынан өтті. Сан есімнің қалыптасуына зат есім, қимыл атаулары негіз болды. Сан есімдерге этимологиялық талдау жасау арқылы сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамында жиі келетінінің себептерін ашуға көмектеседі. Көптеген тілдерде сан арқылы, сан есімдермен келетін тұрақты тіркестермен байланысты халықтың этнографиясы айқын болады. Негізінен, тұрақты тіркестер құрамында жиі кездесетін сандар қатарына «бір», «екі», «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары жатады. «Үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары халықтың салт-санасын, дәстүрін, дінін білдіретін тұрақты тіркестер құрамында келеді.

Әдебиеттер

Авакова Р. (2002) Фразеологиялық семантика. – Алматы: «Қазақ университеті», 2002, – 253 б.

Башмакова И.Г., А.П.Юшкевич. (1951) Происхождение систем счисления. В книге: Энциклопедия элементарной математики, – М., 1951

Жәутіков О. (1956а) Жай санаудан машиналық математикаға жету. – Алматы: Қазмембас, 1956. – 248 б.

- Жәутиков О.А. (1975б) Ақиқатты танып-білудегі математиканың ролі. – Алматы, 1975, – 308 б.
- Кенесбаев І. (1946) Жеті, үш, тоғыз, қырықпен байланысты ұғымдар // Қазақ ССР ҒА хабары. 1946, Алматы, филол. Серия 4/26 шығарылуы
- Кенжеахметұлы С. (1998) Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы: Санат, – 1998
- Левитская Л.С. (1976) Историческая морфология чувашского языка. – М., 1976 –320 с.
- Леви-Брюль Л. (1930) Первобытное мышление. – Москва: «Атеист», 1930, – 344 с.
- Малов С.Е. (1951) Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М.-Л., 1951
- Панфилов В.З. (1982) Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. –Москва: Наука, 1982, – 357 с.
- Псянчин В.Ш. (1981) Имя числительное. В кн.: Гр.современного башкирского лит. языка. – М., 1981
- Рамстедт Г. (1957) Введение в алтайское языкознание. – М., 1957
- Томанов М. (1973) Сан есімдер тарихынан. Жинақта: Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы: 1973, 3-шығуы
- Тэйлор Э. (1936) Первобытная культура. – Москва, 1939, – 568 с.
- Тенишев Э.Р. (1974а) Тюркские «один», «два», «три». // Тюркологический сборник, 1974, М., 1975, 104 с.
- Тәжиев Қ. (2004) Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі. Түркістан, 2004
- Тенишев Э.Р. (2002б) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 2002, – 769 с.
- Уәлиев Н. (1988) Жұмбақ сандар // «Жалын» журналы, 1988, №4, 103-107 бб.
- Ысқақов М. (1966) Түркі тілдес халықтардың ежелгі арифметикасы. Кітапта: Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы, 1966, – 350 б.

References

- Avakova R. (2002) Frazeologijalyk cematika. –Almaty: «Qazaq univerciteti», 2002, – 253 b. [Avakova R. (2002) Phraseological semantics. –Almaty: «Kazakh University», 2002, –253 b.] (in Kazakh)
- Bashmakova I.G., A.P.Jushkevich. (1951) Proishozhdenie sistem schislenija. V knige: Jenciklopedija jelementarnoj matematiki, – М., 1951 [Bashmakova I.G., A.P.Yushkevich. (1951) The origin of number systems. In the book: Encyclopedia of Elementary Mathematics, –Moscow, 1951] (in Russian)
- Zhautikov O. (1956a) Zhai sanaudan mashinalyk matematikaga zhetu. – Almaty: Kazmembas, 1956 – 248 b.[Zhautykov O. (1956a) Achieving machine mathematics from simple counting. Almaty: Kazmembas publ., 1956. – 248 P.] (in Kazakh)
- Zhautikov O.A. (1975b) Akikatty tanyp-biludegi matematikanyñ roli. –Almaty, 1975, – 308 b. [Zhautykov O. A. (1975b) the role of mathematics in the knowledge of truth. - Almaty, 1975, - 308 P.] (in Kazakh)
- Kenesbayev I. (1946) Zheti, ush, togyz, kyrykpen baylanysty ugymdar. // Kazakh SSR GA khabary. 1946, Almaty, philol. Episode 4/26 shygarylyuy [Kenesbayev I. (1946) concepts related

to seven, three, nine, forty // message of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1946, Almaty, philol. Release of series 4/26] (in Kazakh)

Kenzheakhmetuly S. (1998) Ul'tyik adet-guryptyn beimalim 220 turi. – Almaty: Sanat, 1998 [Kenzheakhmetuly S. (1998) 220 unknown types of national customs. - Almaty: Sanat, - 1998] (in Kazakh)

Levitskaja L.S. (1976) Istoricheskaja morfologija chuvashskogo jazyka. – M., 1976 –320 s. [Levitskaya L.S. (1976) Historical morphology of the Chuvash language. – M., 1976 Levi-Bruhl L. (1930) Primitive thinking. – Moscow: «Atheist», 1930, –344 p.] (in Russian)

Malov S.E. (1951) Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksty i perevody. – M.-L., 1951 [Malov S.E. (1951) The Yenisei writing of the Turks. Texts and translations. – M.-L., 1951] (in Russian)

Panfilov V.Z. (1982) Gnoseologicheskie aspekty filosofskih problem jazykoznanija. – Moskva: Nauka, 1982, – 357 s. [Panfilov V.Z. (1982) Epistemological aspects of philosophical problems of linguistics. – Moscow: Nauka, 1982, – 357 p.] (in Russian)

Psjančin V.Shh. (1981) Imja chislitel'noe. V kn.: Gr.sovremennogo bashkirskogo lit. jazyka. – M., 1981 [Psyanchin V.S. (1981) The name is a numeral. In the book: Gr.modern Bashkir lit. language. – M., 1981] (in Russian)

Ramstedt G. (1957) Vvedenie v altajskoe jazykoznanie. – M., 1957 [Ramstedt G. (1957) Introduction to Altai Linguistics. – Moscow, 1957] (in Russian)

Tomanov M. (1973) San esimder tarikhynan. Zhinakta: Kazak tili men adebieti. – Almaty, 1973, 3-shygyuy [Tomanov M. (1973) from the history of numerals. In the collection: Kazakh language and literature. - Almaty: 1973, issue 3] (in Kazakh)

Tjejlор Je. (1936) Pervobytnaja kul'tura. – Moskva, 1939, – 568 s. [Taylor E. (1936) Primitive culture. – Moscow, 1939, – 568 p.] (in Russian)

Tenishev Je.R. (1974a) Tjurkskie «odin», «dva», «tri». // Tjurkologicheskij sbornik, 1974, M., 1975, 104 s. [Tenishev E.R. (1974a) Turkic «one», «two», «three». // Turkological collection, 1974, M., 1975, 104 p.] (in Russian)

Tazhiev K. (2004) Kieli sandardyk genesis zhane epicalyk zhyrlar men zhyraul ar poeziyasindagi korkemdik kyzmeti. Turkistan, 2004 [Tazhiev K. (2004) genesis of sacred numbers and artistic activity in the poetry of epic poems and zhyrau. Turkestan, 2004] (in Kazakh)

Tenishev Je.P. (2002b) Cpavnitel'no-ictopicheckaja grammatika tjurkckih jazykov. – Moskva: Nauka, 2002, – 769 c. [Tenishev E.P. (2002b) Comparative historical grammar of the Turkic languages. – Moscow: Nauka, 2002, – 769 p.] (in Russian)

Ualiev N. (1988) Zhumbak sandar // «Zhalyn» journal, 1988, No.4, 103-107 pp. [Ualiyev N. (1988) mysterious numbers // Zhalyn journal, 1988, No. 4, pp. 103-107.] (in Kazakh)

Yskakov M. (1966) Turki tildes halyktardyn yezhelgi arithmetikas. Kitapta: Ezhelgi madeniyet kualary. – Almaty, 1966, – 350 b. [Iskakov M. (1966) ancient arithmetic of Turkic-speaking peoples. In: witnesses of ancient culture. - Almaty, 1966, - 350 P.] (in Kazakh)